

Tilburg University

Musica als intellectuele oefening in Godsschouwing

Claes, Martin

Published in:
Tympano, choro et Organo

Publication date:
2009

Document Version
Peer reviewed version

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Claes, M. (2009). Musica als intellectuele oefening in Godsschouwing: Wetenschap in Augustinus' De ordine'. In H. Rijkers, & J. Boogaarts (Eds.), *Tympano, choro et Organo: Liber Festivus in Honorem Jan Boogaarts* (pp. 125-132). Walburg Pers.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Musica als intellectuele oefening in Godsschouwing: wetenschap in Augustinus' De ordine

Vnde ista disciplina sensus intellectusque particeps musicae nomen inuenit. (De ordine II.XIV.41)

Inleiding

Musica of muziekwetenschap bevindt zich in Augustinus' optiek in het spanningsveld van het oorstrelende domein van de zintuiglijkheid en dat van de geest die ons verenigt met God. Terwijl hij als bisschop op zijn leven terugblijkt, verzucht hij in zijn *Confessiones* (397-401) dat de 'genietingen van de oren' hem 'vast hebben omstrikt en onder hun juk hebben gebracht.' Anderzijds vermijdt hij 'overdreven strengheid' om 'de heerlijke melodieën waarop het psalter van David pleegt gezongen te worden' te verbannen uit zijn oren en zijn kerk.¹ De wijze waarop Augustinus aan vocale muziek in de kerk de functie toekent 'om een zwakke geest opwaarts te doen stijgen tot een vrome stemming' getuigt van pragmatische pastorale wijsheid en van liefde voor muziek. Deze houding getuigt van pedagogische wijsheid en wijst erop hoezeer Augustinus in zijn denken verbonden was met de reflectie over vorming door klassieke wijsgerige auteurs. Wetenschappen werden door hen niet louter naar hun inhoud gewaardeerd, maar ook naar hun pedagogisch effect beoordeeld. De studie van de *disciplinae* was in eerste aanleg niet een doel in zichzelf, maar stond in dienst van innerlijke vorming van de geest.²

De hierboven gesignaleerde ambiguïteit ten opzichte van muziek als wetenschap en als gelovige praktijk die Augustinus als bisschop kenmerkte, is niet te traceren in de werken die hij schreef kort voor zijn doop in 387. In deze geschriften behandelt Augustinus muziek in navolging van de klassieke pedagogische traditie als een wetenschap die de menselijke ziel *per corporalia ad incorporalia* kan brengen. Augustinus' pedagogiek maakt dankbaar gebruik van de eigenschap van muziek om het zintuiglijke en intelligibele domein in zich te verenigen.

Als onderdeel van een geplande cyclus werken over de wetenschappen schreef Augustinus *De musica*.³ Hij werkte hieraan in de periode juist na zijn ontslag als professor in de retorica en waarin hij zich van 386 tot 387 met vrienden en familie in het kader van de Ciceroniaanse traditie van het *otium liberale* op het landgoed te Cassiciacum terugtrok. Het was hem door vrienden ter beschikking gesteld. Zijn geestesgesteldheid moet eerder zoekend geweest zijn. Nadat de lezing van Cicero's protreptische *Hortensius* bij hem de liefde tot de wijsheid had gewekt, hadden noch sceptische wijsbegeerte noch Manicheïsche religie hem gebracht wat hij zocht. Wel had de lezing van *libri platoniorum* hem geleerd dat hij zich God niet materieel maar onstoffelijk voor moest stellen.

De vraag naar de kenbaarheid en werkzaamheid van God werd voor Augustinus des te dringender naarmate hem duidelijker werd dat zintuiglijke waarneming eerder gemeden moest worden om God te leren kennen. Anderzijds werd hem duidelijk dat in de context van de menselijke zoekende existentie er geen andere mogelijkheid is dan ofwel de weg van het gezag en de autoriteit van het geloof te kiezen, ofwel de moeizame weg van

intellectuele training te doorlopen via de studie van de *disciplinae*. Hoewel Augustinus zijn studenten in chronologie de eerste weg aanbeveelt, kent hij aan de training van het intellect de prioriteit toe voor hen die over de benodigde capaciteiten en vrije tijd beschikten.

De geplande cyclus van werken die afzonderlijke wetenschappen tot onderwerp hadden werd niet voltooid. Wel werkte Augustinus aan dialogen met aan belangrijke wijsgerige thema's als onderwerp zoals het *vita beata*, de onsterfelijkheid van de ziel en de voorzienigheid. In deze bijdrage staan we stil bij In *De ordine* waarin Augustinus het thema *ordo* en de *providentia* bespreekt. In dit kader gaat Augustinus in op aard en functie van verscheidene vakwetenschappen, waaronder muziekwetenschap. In dit werk ontwikkelt Augustinus een *ordo studiorum* die de wetenschappen in hun onderlinge pedagogische samenhang toont en die licht kan schijnen op de verhouding van de muziekwetenschap tot andere *disciplinae*.

Disciplinae in De ordine (386-387)

De onverenigbaarheid van het kwaad met een providentiële God is één van de meest in het oog springende thema's van *De ordine*. Augustinus schreef dit werk als dialoog in Ciceroniaanse stijl waarin hijzelf, zijn moeder Monnica en zijn studenten Licentius en Trygetius de belangrijkste gespreksdeelnemers zijn. Licentius valt met zijn sympathieën voor het scepticisme en zijn liefde voor de poëzie het meest in het oog. Hoewel Augustinus de rol van gespreksleider vervult is het toch zijn moeder Monnica die als ongeschoolde gelovige vrouw de beslissende antwoorden geeft.

In zijn weergave van de wijze waarop God de wereld bestuurt is Augustinus mogelijk met aanhangers van de Manicheïsche religie in gesprek. Deze waren van mening dat Gods *providentia* zich niet tot het materiële domein van het dagelijkse leven uitstreckte, maar slechts tot het geestelijke bereik.⁴ Gestuurd door de vragen van Augustinus komt Licentius uiteindelijk tot een definitie een belangrijk begrip in de discussie rondom *providentia*, het concept *ordo*: 'datgene waardoor alle dingen die God gemaakt heeft geleid worden.'⁵

Aan deze omschrijving valt op dat Augustinus zich in eerste aanleg op God's handelen in en door de schepping richt. In het tweede boek van *De ordine* herneemt Augustinus deze definitie, maar stelt het menselijke aspect, de kenbaarheid van de *ordo* in het middelpunt van het gesprek.⁶ Hoewel Licentius' definitie stelt dat er niets buiten Gods ordening gebeurt, voegt Licentius toe dat het menselijk kennen onvolmaakt is en 'dat zelfs niet alles wat de wijze kent met God is, maar dat de wijze wel alles kent wat in hem met God is.'⁷

Augustinus' wijsheidsideaal is in dit vroege werk sterk beïnvloed door de (eclectische) ciceroniaanse traditie waardoor hij als retor was gevormd. Vooral stoïsche (Cicero, Seneca) en (neo)-platoonse (Plato, Plotinus, Porphyrius) invloeden hebben de jonge Augustinus als denker gevormd.⁸ In de werken die hij kort voor zijn doop schreef is zichtbaar hoe Augustinus zich het christendom geleidelijk aan toeigende en integreerde in zijn denken.

Dit integratieproces is onder meer manifest in zijn ideaal van de *sapiens*. Hierin wordt enerzijds een geordend deugzaam en matig leven nagestreefd (*esse cum deo*), en anderzijds intellectuele training gegeven in de studie van de *disciplinae*. Hieraan werd niet alleen een toename van intellectuele kracht en vaardigheid toegeschreven, maar tevens een zuiverende en reinigende werking op de menselijke ziel. Door de combinatie van (externe) deugdbeoefening en (interne) training van het intellect werd de ziel meer en meer geschikt gemaakt voor contemplatie en voorbereid op de *visio Dei*.

Het *curriculum* van de *disciplinae* had als taak de intellectuele focus van de student om te buigen vanuit de zintuiglijkheid naar de interioriteit van het zelf. Tegelijkertijd brengt de discipline van de studie een ordening aan in het leven van de student die hem geleidelijk aan de goddelijke ordening in de kosmos leert zien. De *ordo studiorum* van de *disciplinae* vereist een *ordo vivendi* waarin ordening en matigheid centraal staan.⁹ Hiertoe dienen eveneens de praktische adviezen die Augustinus geeft in het tweede boek van *De ordine*, waarin hij enerzijds aanspoort tot ijver en gebed, en tegelijkertijd waarschuwt tegen ijdelheid, verwaandheid en vijandschappen.¹⁰ Het ideaal van Augustinus kan samengevat worden met het adagium *ne quid nimis*.¹¹ Het was Augustinus' overtuiging dat geordend studeren en geordend leven volgens de (kardinale) deugd van *temperantia* meer ontvankelijk maakt voor de *ordo* die de scheppende God in de kosmos aanbracht en in de actuele werkzaamheid van de *providentia*. Christelijk gedachtegoed (schepping, weg van het gezag, Augustinus' specifieke visie op *providentia*, gebed) wordt door Augustinus ogenschijnlijk naadloos geïntegreerd in het wijsgerig denken van de *veteres*. Hierin had intellectuele training door studie van de *disciplinae* een centrale functie had in menselijke vorming.

Muziek heeft als wetenschap in dit vormingstraject een bijzondere functie. Augustinus gaf *musica* een centrale plaats tussen de *disciplinae* die later het *trivium* zouden gaan vormen en de wiskundige wetenschappen van het *quadrivium*. De volgorde waarin de wetenschappen worden genoemd vormen de *ordo studiorum* en zijn gerangschikt in een toenemende graad van abstractie: grammatica, dialectiek, retorica, *musica*, geometrie, astronomie en filosofie.¹²

Wanneer Augustinus de *musica* in *De ordine* II.39 bespreekt stelt hij dat de menselijke ratio uit zichzelf niet in staat is de *rerum diuinarum* te beschouwen. Hiervoor is als pedagogie een *gradus* noodzakelijk, die haar kan helpen een weg te vinden *per suas possessiones ordinemque*. Het is vooral de functie van de zintuigen waarover Augustinus kritisch en die het moeten ontgelden in zijn oordeel:

'Maar zij vond de zintuigen als obstakel op haar weg. Dus richtte zij even haar kritische blik op de zintuigen zelf die, luid verkondigend dat zij in het bezit waren van de waarheid, haar met hun ongelegen komende drukte probeerden terug te roepen als zij zich haastte ergens heen te gaan.'¹³

Ondanks dit sceptische oordeel over zintuiglijke waarneming vervolgt Augustinus zijn betoog in II.40 over de *ordo studiorum* met een beschouwing over wat het oor kan waarnemen. Augustinus verdeelt deze in geluiden voortgebracht door de menselijke stem (*in uoce animantis*), door blazen (*flatus in organis*) of door tokkelen (*pulsu*). Met

betrekking tot het ritme verwijst Augustinus naar wat *musica* en *grammatica* gemeenschappelijk hebben (*rationabiliter ordinatis pedibus*). Hij constateert dat de getallen in zowel ritme als *in modulatione* 'een beslissende positie innemen en dat zij de volmaaktheid van het geheel bepalen.'

De specifieke en centrale functie van de getallen in de muziekwetenschap wordt door Augustinus nader toegelicht wanneer hij stelt dat de rede

'... begon aan een zeer nauwgezet onderzoek naar hun aard, en kwam tot de bevinding dat zij goddelijk en eeuwig waren, en vooral ook dat de rede dank zij de hulp van de getallen alles wat eerder genoemd is in onderling verband had gebracht. [...] En omdat datgene wat de geest ziet, altijd aanwezig is en als onsterfelijk ervaren wordt, en de getallen klaarblijkelijk tot die klasse horen, terwijl het geluid, omdat het iets zintuiglijks is, voorbij stroomt, naar het verleden toe, en in de herinnering wordt vastgelegd, ...'¹⁴

In haar functie van intellectuele training is *musica* een wetenschap die allereerst de ratio betreft. In *De ordine* waardeert Augustinus muziek rationeler dan de 'genietingen der oren' waarmee Augustinus in de *Confessiones* over de praktijk van de muziek spreekt. Desondanks ontbreekt ook in *De ordine* deze zintuiglijke en existentiële dimensie van *musica* niet wanneer hij spreekt over de zintuiglijkheid van geluid. Augustinus omschrijft het als van voorbijgaande, tijdelijke aard. Hij stelt daarom ook dat geluid, in het (lagere gewaardeerde) deel van het menselijke geheugen wordt opgeslagen, waarin zintuiglijke indrukken uit tijd en ruimte worden bewaard.

De getallen die aan de rationele muziekwetenschap ten grondslag liggen zijn in Augustinus' visie van een andere dimensie: ze worden 'goddelijk en eeuwig' genoemd. Ze vervullen ten dienste van wetenschap die door mensen in het hier en nu bedreven wordt een kardinale functie in de vorming van een student die langs de weg van intellectuele training op zoek is naar begrip van de kosmische *ordo*.

Hoe Augustinus zich dit voorstelt blijkt uit het einde van *De ordine* wanneer hij de mens definieert als een *rationale animal* en tegelijkertijd de ratio als onsterfelijk en eeuwig omschrijft.¹⁵ De consequenties hiervan worden duidelijk in *De immortalitate animae*, een werk dat Augustinus in dezelfde periode als *De ordine* schreef als schets voor eigen gebruik om de onvoltooid gebleven *Soliloquia* tot een eind te brengen. In dit werk bewijst Augustinus de onsterfelijkheid van de menselijke ziel door rationele kennis van de getallen als *immutabiles rationes* te beschouwen en als platoonse ideeën in de menselijke ziel.¹⁶ In deze pedagogische visie functioneert de studie van de *disciplinae* als een *exercitatio mentis* om rationele en eeuwige kennis in de eigen ziel te ontdekken. Langs deze weg kan de student in de visie van Augustinus in contact te komen met het deel van het zelf dat eeuwig en waar is. Door studie leert de student zichzelf zien als *vehiculum veritatis* en leeft door geïntensiverde zelfkennis in toenemende verbondenheid met God.¹⁷

Musica beschikt als wetenschap op bijzondere wijze over het vermogen een brug te slaan tussen het sensibele, auditieve domein en het eeuwige domein waar God te vinden moet zijn en waarvan kennis mogelijk is doordat kennis van eeuwige rationele zaken (getallen) een vorm van presentie van het intelligibele en goddelijke zijn. In dit synthetische vermogen van *musica* schuilt zowel haar kracht als wetenschap en kunde,

als de oorzaak van Augustinus' dubbele houding ten opzichte van muziek in zijn *Confessiones*. *Musica* kan de student binnen het curriculum van de *ordo studiorum* leren om via (auditieve) zintuiglijke waarneming het beredeneerbare (*rationalibile*) in deze waarneembare geluiden te onderscheiden. Zo kan hij kennis verwerven van de getallen die ten grondslag liggen aan *musica* als wetenschap. Tevens biedt de studie van muziekwetenschap een training aan het intellect die zijn voortzetting vindt zich in het curriculum van geometrie, astronomie en uiteindelijk filosofie, de wijsheid. Wijsbegeerte en theologie vormden voor de jonge Augustinus geen tegenstelling, het christendom was voor hem de *vera philosophia*.

Musica werd door Augustinus in zijn jonge jaren vooral gezien als een wetenschap die het 'buiten' van de zintuigen kon ombuigen en verenigen met het 'binnen' van de abstracte en tijdloze getallen die ten grondslag liggen aan zowel ritmische verhoudingen als aan de verhoudingen tussen verschillende tonen. Muziek beluisteren is in deze pedagogiek geen passieve aangelegenheid, maar onderdeel van een vormingstraject dat behalve intellectuele training van het intellect, eenheid van denken en als leven beoogt.

Hoewel niet precies te bepalen valt welke de muziek was die Augustinus had 'omstrikt en onder hun juk gebracht', kan redelijkerwijze verondersteld worden dat hem op enige wijze vormen van liturgische zang hem bekend geweest moeten zijn.¹⁸ Zowel praktische muziekbeoefening als Augustinus' wetenschappelijke belangstelling voor muziek staan in functie van zijn pedagogische ideaal: vorming van de totale mens tot een eenheid van denken en handelen. Augustinus stond met dit ideaal in de lijn van een door het personage Socrates gekleurde traditie waarin ethiek en metafysica idealiter een eenheid vormden.¹⁹ Binnen deze context kan ook Augustinus' visie op *musica* worden begrepen in zijn pedagogische functie: in de liturgische muziek om de ziel te verheffen en als wetenschap als onderdeel van een *ordo studiorum*. In beide gevallen heeft muziek een bemiddelende scharnierfunctie tussen de zintuigen en het geestelijke domein. De eerder gesignaleerde ambiguïteit ten opzichte van *musica* is gerelateerd aan deze bemiddelende functie van muziek en richt zich vooral op de zintuiglijkheid van muziek. Augustinus' argumentatie in *De ordine* behandelt muziek als rationele wetenschap. Augustinus situeert de verwantschap van de menselijke ziel met God immers in de rationaliteit, en plaatst deze intellectuele training in de context van een providentiële God die de mens in zijn zoeken tegemoet komt. Ofschoon Augustinus in zijn vroege werk aspecten van het christendom in zijn denken integreert is het discours van *De ordine* in zijn kern vooral bepaald door sporen van door *veteres* gekleurde pedagogische ideeën.

Het is daarom aannemelijk dat studie van *musica* in de visie van Augustinus deel uitmaakte van *exercitatio mentis*, een serie van mentale oefeningen die erop gericht waren het intellect te trainen en om een zuivering van de geest te bewerkstelligen.

Aan muziek is door Augustinus, in navolging van zijn wijsgerige en literaire voorgangers, een sleutelrol toegewezen. *Musica* staat in dienst van vorming tot denkende wezens, maar vindt zijn beginpunt bij gepassioneerde mensen die in vreugde en verdriet tot hun Schepper zingen.

Deze pedagogische traditie verbindt Augustinus en Jan Boogaarts. In de combinatie van doen en denken wordt duidelijk dat Gods stem zowel in kerkmuziek kan weerklinken als ook spreekt door intellectuele reflectie op werking en essentie van muziek. In beide vormen stemt muziekbeoefening tot dienstbaarheid en dankbaarheid.

Martin Claes

¹ *Confessiones* X.XXXIII.49-50. Voor deze bijdrage werd voor *Confessiones* gebruik gemaakt van *Aurelius Augustinus Blijdenissen, vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld*. (Amsterdam 1997) Teksten uit *De ordine* werden geciteerd uit de editie van W.R. Green, *Corpus Christianorum Series Latina* XXIX (Turnhout 1970) en uit *Augustinus De orde. Ingeleid en vertaald door Cornelis Verhoeven*. (Budel 2000)

² Een klassiek werk over deze thematiek is H. Marrou, *Histoire de l'Education dans l'Antiquité* (Paris 1948), 4e ed. 1958, vert. door G. Lamb: *A History of Education in Antiquity* (Madison 1956) Diens werk wordt met betrekking tot Augustinus' pedagogische ideeën in het licht van recent onderzoek besproken in K. Pollmann/M. Vessey (eds), *Augustine and the Disciplines. From Cassiciacum to Confessions* (Oxford 2005)

³ Over dit werk zie onder andere A. Keller, *Untersuchungen zu "De musica" im Kontext seines Schrifttums*. (Würzburg 1993); N. Van Deusen, 'Musica, De' in: *Augustine through the Ages. An Encyclopedia*. ed. D. Fitzgerald/ J. Pelikan. (Grand Rapids 1999) 574-576.

⁴ *De ordine* I.1: 'Daarom blijven voor hen die zich over zulke problemen zorgen maken in zekere zin onvermijdelijk maar twee mogelijkheden over: ofwel zij moeten aannemen dat de goddelijke voorzienigheid zich niet uitstrekt tot deze uiterste en laagste regionen, ofwel dat al het kwaad zonder meer wordt bedreven volgens de wil van God.'

⁵ *De ordine* I.28: *ordo est, inquit, per quem aguntur omnia, quae deus constituit*. Zie ook A. Bouton-Touboulic, *L'Ordre caché. La notion d'ordre chez saint Augustin.*, Paris 2004. Collection d'Études Augustiniennes. Serie Antiquité 174.

⁶ *De ordine* II.2.

⁷ *De ordine* II.5: *non omne, quod nouit sapiens, esse cum deo, sed tamen quidquid sapientis cum deo est, id nosse sapientem*.

⁸ Of Augustinus al in zijn Cassiciacum periode kennis had genomen van Porphyrius' werk is nog altijd onderwerp van discussie. Zie C. Wolfskeel, 'Ist Augustin in 'De immortalitate animae' von der Gedankenwelt des Porphyrios beeinflusst worden?' in: *Vigiliae Christianae* 26(1972) 130-45; V. Drecoll, *Die Entstehung der Gnadenlehre Augustins*. (Tübingen 1999) [= Beiträge zur historischen Theologie 109]; R.L. Fox., 'Augustine's *Soliloquies* and the Historian.' In: *Studia Patristica (XLVIII). Papers presented at the 14th International Conference on Patristic Studies held in Oxford 2003*, ed. F. Young. M. Edwards, P. Parvis. (Leuven 2006) 173-190; J. Rist, *Augustine. Ancient Thought Baptized*. (Cambridge 1994)

⁹ De *ordo studiorum* van de verschillende *disciplinae* wordt door Augustinus behandeld in *De ordine* II.35-44.

¹⁰ *De ordine* II.25. 'Zij moeten niets op een slappe manier doen, maar ook niets met een te grote zelfverzekerdheid. [...] Om verwaande mensen moeten zij zich niet druk maken en wel allerminst moeten zij zelf verwaand zijn. [...] Zij moeten God eren, aan hem denken en hem zoeken, steunend op geloof, hoop en liefde. Zij moeten hun verlangen richten op een rustig bestaan, een gestage voortgang in hun intellectuele werk en in dat van hun vrienden, en voor zichzelf en al wie zij daarbij kunnen helpen op een goede geest en een leven in vrede.'

¹¹ *De ordine* II.14: *Talis enim eruditio, si quis ea moderate utatur – nam nihil ibi quam nimium formidandum est ...* Zie ook P. van Geest., 'Stoic against his Will? Augustine on the Good Life in *De beata*

vita and the *Praeceptum*.' In: *Augustiniana* 54 (2004) (= *Mélanges offerts à T.J. van Bavel à l'occasion de son 80e anniversaire*, (Leuven 2004) 533-50.

¹² *De ordine* II.36-43. Zie ook D. Shanzer, 'Augustine's Disciplines : *Silunt diutius Musae Varronis?*' in K. Pollmann/M. Vessey (eds), *Augustine and the Disciplines. From Cassiciacum to Confessions* (Oxford 2005), 69-112.

¹³ *De ordine* II.39: ... *inpediebatur a sensibus. Itaque in eos ipsos paululum aciem torsit, qui veritatem sese habere clamantes, festinantem ad alia pergere inportuno strepitu reuocabant*

¹⁴ *De ordine* II.41: ... *inspexit diligentissime, cuius modi essent; reperiebat diuinos et sempiternos, praesertim quod ipsis auxiliantibus omnia superiora contexuerat. [...] Et quoniam illud, quod mens uidet, semper est praesens et immortale adprobatur – cuius generis numeri apparebant- sonus autem, quia sensibilis res est, praeterfluit in praeteritum tempus inprimiturque memoriae,*

¹⁵ *De ordine* II.50-51.

¹⁶ *De immortalitate animae* II.2 en IV.5.

¹⁷ *De immortalitate animae* IV.6.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld de hymne van Ambrosius *Deus creator omnium* die Augustinus aan het einde van zijn dialoog *De beata vita* IV.35 citeert. Voorts het gebruik om psalmen te zingen, zowel in kerk (*Confessiones*) als in *De ordine* I.22, waar Monnica zich erover beklagt dat Licentius op vrolijke studentikoze wijze psalmen zingt op de plaats waar men normaliter zijn natuurlijke behoeften doet.

¹⁹ Zie P. Hadot, *Exercices spirituels et philosophie antique*. (Paris 1987), transl. M. Chase: *Philosophy as a Way of Life*. (Oxford 1995); M. Foucault, *Technologies of the Self. A seminar with Michel Foucault*. (Amherst 1988); R. Sorabji, *Emotion and Peace of mind. From Stoic Agitation to Christian Temptation*. (Oxford 2000); A. Nehamas, *The Art of living. Socratic Reflections from Plato to Foucault* (Berkeley 1998)